

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК РУМУН ЗАКАРПАТТЯ (1989-2001 рр.)

В умовах трансформаційного періоду (1989-1991 рр.) та першого десятиліття української державності (1991-2001 рр.) відбувались процеси творення етнічної культури етнонаціональними групами Закарпаття. Демократизація суспільства, становлення плюралізму в суспільно-політичній площині спонукало активістів – представників національних меншин витворювати складові задоволення та захист етнокультурних запитів національних меншин краю. Це відбувалось, насамперед, через наступну структуру етнокультурного буття представників національних меншин Закарпатської області:

- національна освіта і виховання;
- інформаційне поле (бібліотечні фонди, преса, радіо, телебачення);
- професійна та художньо-самодіяльна культура (театри, клубні установи, музеї, колективи художньої самодіяльності);
- культурно-пропагандистські заходи, свята і фестивалі;
- діяльність національно-культурних товариств;
- духовно-релігійні потреби ("національна" церква).

Наразі проаналізуємо головні тенденції, кількісні та якісні показники етнокультурного розвитку румунської національної меншини краю. Вивітлення цього аспекту важливе через умови компактного проживання румун Закарпаття, переважно представників сільської місцевості. За даними Всеукраїнського перепису населення загальна кількість наявного населення області станом на 5 грудня 2001 р. становила 1258, 3 тис. чол. Румунська національна меншина становить 32,1 тис. чол. (2,6%) і посідає третє місце в етнонаціональній структурі краю після українців (1010,1 тис. чол. або 80,5%) і угорців (151,5% або 12,1%).¹ Тобто, порівняно із результатами перепису населення

1989 р., кількість румун децю зросла (29 485 чол. або 2,4% в 1989 р.). Умови компактного проживання селам Тячівського та Рахівського районів області зумовили феномен найвищого серед національних меншин краю ступеня мовної ідентичності (99,1%). Такі обставини спричинилися до активного творення румунами власної етнонаціональної культури.

На порозі утвердження української державності румунська національна меншина виступила із домаганнями покращення власного етнокультурного розвитку. По-суті в радянський період щодо румун краю спостерігалась прихована дискримінація. Найбільш виразно це виявлялось у освітній сфері. В 1989 р. в області існувало 9 шкіл із молдавською (не румунською – М.З.) мовою навчання, 8 з яких були в селам Тячівщини. Поряд з в 4 школах навчання проводилось російською та молдавською мовами.²

Створене в жовтні 1989 р. товариство румун Закарпаття імені Дж.Кошбука проводило важливу роботу для переходу із кирилиці на латинь, залучивши допомогу із Румунії. В 1990 р. при кафедрі французької мови та літератури було відкрито румунське відділення.³ Діяльність товариства мала неабиякий резонанс. Вже в березні 1990 р. в листі до Міністерства культури УРСР під назвою "Пропозиції відносно подальшого розвитку зв'язків Закарпатської області з Румунією" відзначалось про створення "більш предметніших" контактів із соціально-культурним товариством румун імені Дж.Кошбука, із партнерами з Румунії; про перехід із молдавської мови навчання на латинський правопис та збільшення випуску книг румунською мовою видавництвом "Карпати"; вказувалось на негайне вирішення здійснення переходу на латинську графіку учнів румуномовних груп відділення початкових класів Мукачівського педучилища.⁴ В такому аспекті дивним є тексти листування обласного управління освіти із Міністерством освіти України від 5 травня 1999 р. (! – М.З.). Зокрема, лист останнього під назвою "Про питання щодо необхідності друкування підручників із врахуванням специфіки молдавського населення для шкіл з румунською мовою навчання Закарпатської області". Управління освіти справедливо повідомляло, що це питання не є актуальним. Адже у селам з компактним проживанням

румунського населення громадянами молдавської національності були тільки вчителі (біля 50 чел.), які приїхали за направленнями з Молдавської РСР; а їхні діти – вихідці із змішаних з румунами сімей і повноцінно навчались румунською мовою. Таких дітей було по 3-4 у кожній кожній школі, що "робить неможливим замовлення і навчання по окремих специфічних підручниках в класах з румунською мовою навчання".⁵

В 1992 р. в структурі шкіл із національними мовами навчання знаходились 10 шкіл із румунською мовою навчання та 3 школи із російською та румунською мовами навчання. В школах вивчалась історія румунського народу.⁶ В 1996/97 навчальному році в 13 школах із навчанням румунською мовою (2 з них російсько-румунські) навчалось 4568 учнів, працювало 369 вчителів (з них – 204 з вищою освітою). Також у 2 дошкільних румуномовних закладах проводилось виховання дітей. В УжДУ на румунському відділенні навчалось 32 студенти. Студенти-румуні навчались і на інших факультетах університету. В Мукачівському педучилищі продовжувалась підготовка вчителів для румуномовних шкіл. Крім цього біля 50-ти студентів навчалось в Румунії, а 60 вчителів проходили перепідготовку в м.Бая Марє (Румунія).⁷

В 2000/2001 навчальному році румунською мовою навчалось 3516 учнів в 11 школах, в 1 школі з російською та румунською мовою навчалось 452 учнів, а 1 школі з російською, українською та румунською мовами навчання – 666 учнів румунською мовою.⁸ Всього румунською мовою навчались 4619 учнів, що становить 2,3% школярів області. В цих школах викладали 310 вчителів. В УжНУ навчались 11 студентів на румунському відділенні, 30 студентів навчались у вищих навчальних закладах області, близько 40 – у вищих освітніх установах Румунії. Поряд з цим з 1 вересня 2000 р. при Солотвинській ЗОШ №2 створено ліцейний клас гуманітарного профілю, де підібраний якісний кадровий потенціал та створені умови добротного навчально-методичного забезпечення.⁹ Це підносить румуномовну освіту на порівняно високий рівень.

Порівняльний статистичний матеріал засвідчує, що кількість учнів румуномовних шкіл залишався протягом 90-х рр.

стабільним – в межах 4,3-4,6 тис. учнів.¹⁰ Це виразно показує традиційну ендогамність сіл із компактним проживанням румун у Тячівському районі (смт.Солотвино, села Діброва, Глибокий Потік, Топчино, Подішор, Бескеу, Корбунешти, Малий та Великий Боуд) і Рахівському районі (села Біла Церква, Середнє Водяне, Плаюц і Добрик). Адже, рівномірний приріст населення та відсутність еміграції створюють умови для наступності генерацій румун Закарпаття. Важливим елементом у процесі етнокультурної наступності є інформаційні канали – книги, преса, радіо та телебачення рідною мовою.

Аналіз рівня забезпечення румуномовною літературою свідчить про її недостатність для повноцінного забезпечення запитів румун краю. Так, в 1993 р. в бібліотечних фондах області нараховувалось 43 746 примірників румуномовної літератури, що складало 0,6%.¹¹ В 2001 р. ця цифра впала до 12501 примірників (0,2%). Румунське населення обслуговували 8 бібліотек в Тячівському та Рахівському районах.¹²

Певною мірою заповнила цю лауну єдина румуномовна газета краю "Апша", що з'явилась 1 жовтня 2001 р. Принагідно зауважимо, що випуск дубляжу тячівської районної газети "Дружба" через перехід на латинську графіку було припинено. Рішення ж про створення газети румунською мовою було прийняте ще в часи домагання самоврядності, 23 грудня 1992 р.¹³ Втім, через причини матеріально-технічного плану рішення не було втілено в життя. Цю ідею матеріалізувала Закарпатська обласна спілка "Дачія". На сторінках газети з'явилися публікації, що висвітлюють відродження традицій румун краю. Тисячний тираж розповсюджувався серед населення безкоштовно. Головним редактором видання став викладач румунського відділення факультету романо-германської філології УжНУ університету Тарас Дацьо.¹⁴ Це стимулювало подальші пошуки пропаганди румунського слова, за ініціативи товариства імені Дж.Кошбука з'явилась ідея створення газети "Мараморощі".

Обласна телерадіокомпанія в 1993 р. до уваги румуномовного населення презентувала щоденні радіопередачі по 20 хвилин (за винятком неділі) та телепередачі 45-50 хвилин на тиждень по вівторкам та четвергам.¹⁵ Згодом теле- та

радіоэфір румунською мовою було розширено. В 1997 р. на обласному телебаченні румуномовному відділенню було відведено 4,3 години на місяць (5,6%), а радіо – 8,4 години на місяць (11,3%).¹⁶ В 2001 р. ці показники ще збільшились: 4,8 годин (радіо) та 8,6 годин на місяць (телебачення).¹⁷ Крім цього зауважимо, що в місцях компактного проживання румун краю була можливість приймати телепрограми та ріопередачі з Румунії.

Румуни Закарпаття розвивали і традиційну аматорську художньо-самодіяльну культуру. В 90-х рр. діяло 10 клубних установ, що забезпечували румунське населення при яких функціонувало 80 колективів художньої самодіяльності. До них були залучені більше 1100 учасників. Поряд з цим в с.Діброва та смт.Солотвино працювали 2 музичні школи. Важливо відзначити успіхи румунського аматорського мистецтва. Так, ансамбль пісні та танцю "Апшиця" в с.Діброва отримав звання народного.¹⁸

В 2001 р. культурне життя румун краю було наповнене діяльністю 2 аматорських театрів, 2 аматорських хорових колективів, 3 танцювальних колективів і 3 ансамблів.¹⁹ Таке розмаїття культурно-мистецького життя румун постійно пропагувалось через обласне радіо та телебачення, а головним чином через участь у обласних святах румунського народного мистецтва "Мерцішор". Вони проходили кожного року, змінюючи власну географію: 1991 р. – смт.Солотвино, 1992 р. – с.Біла Церква, 1993 р. – с.Глибокий Потік, 1994 р. – с.Середнє Волянє, 1995 р. – с.Діброва, 1996 р. – смт. Солотвино, 1997 р. – с.Біла Церква, 1998 р. – с.Топчино, 1999 р. – с. Середнє Волянє, 2000 р. – с.Глибокий Потік, 2001 р. – с.Діброва.²⁰ Важливим моментом стало виділення в 2000 р. в смт.Солотвино приміщення для створення центру румунської культури.²¹

Організатором етнокультурних пропагандистських заходів серед румун краю виступало соціально-культурне товариство румун Закарпаття імені Дж.Кошбука. З часів створення ядро організації, сільські вчителі та лікарі, зуміли вирішити чимало проблем задоволення етнокультурних потреб румун краю (театралізовані вистави, колядкові хори та ін.). Товариство не раз зверталось до керівництва краю із приводу румуномовної

газети та розширення румуномовних програм Закарпатського телебачення, відображення життя румун краю в цих програмах. Поряд із духовно-культурними проблемами товариство займало чітку позицію у залученні румунських кадрів до управлінської роботи, налагодженні співпраці з Румунією тощо.²²

В червні 1999 р. в області з'явилося ще одна організація румунської національної меншини – соціально-культурне товариство румунів Закарпаття імені І.М. де Апша. Воно мало 8 місцевих осередків. Своєю метою товариство проголосило захист культурних, економічних та інших спільних інтересів румун краю, членів товариства.²³ З ініціативи товариства була започаткована традиція святкування разом із румунами Румунії національного свята румунської держави Дня об'єднання. Товариство організувало виступи на культурно-масових зібраннях румун краю, при проведенні національних свят "Мерцішор", участі в обміні досвідом із румунськими колегами. Зокрема в 2001 р. в Сигеті (Румунія) товариство підготувало виступ Бетлегема.²⁴

В листопаді 2000 р. на загальних зборах засновників було утворено Закарпатську обласну спілку "Дачія". Засновниками виступили І.Ботон, Т.Дацьо, Н.Філіп. Спілка блискуче розпочала реалізовувати поставлені перед нею завдання заснування періодичного видання ("Апша"), проведенні семінарів та конференцій, створення бібліотеки та ін.²⁵ Спілка виступила ініціатором перейменування Дібровської СШ у школу імені Міхая Марини та Дібровської центральної вулиці імені В.Леніна на вулицю імені Миколи Марини. "Дачія" також ініціювала виділення в урочищі Думбрава с.Діброва земельної ділянки під будівництво монастиря.²⁶

Товариство "Дачія" провело в серпні 2001 р. симпозиум "610 років Ставропігії Груцівського монастиря", а вже в грудні цього ж року було проведено другий симпозиум на тему "Румуни правобережної Тиси у історії Румунії", на якому брали участь науковці Румунії та України. Протягом більше 1 року діяльності керівництво "Дачії" змогло зібрати солідну бібліотеку (біля 4 тисяч примірників книг).²⁷ Таким чином, етнокультурний поступ румун краю завдячує діяльності ініціативної еліти.

Важливі зміни відбулись в духовно-релігійному житті румунської національної меншини краю. Умови "релігійного голоду" за часів радянської доби спричинили унікальну можливість швидкого поширення з кінця 80-х рр. серед румун краю ідеології неопротестантського спрямування Свідків Єгови. В краї за досліджуваний період діяла окрема румунська теократична область Свідків Єгови поділена на 4 теократичні райони (Дібровський, Середньоводянський, Глибopotицький, Солотвинський). Діяло більше 50 зібрань Свідків Єгови, що відправляли богослужіння в "залах царств". Кожного року румуни-вірники проводили обласний та 4 районні релігійні конгреси Свідків Єгови. Загалом кількість віруючих-Свідків Єгови серед румун краю сягала 12-15 тис. чол. З кінця 80-х рр. діяли 5 православних громад, 4 громади греко-католиків в с.Діброва, смт.Солотвино, с.Середнє Водяне та с.Біла Церква. З 1995 р. діяли 2 громади Новоапостольської церкви. Незначна кількість румун входила до громад РКЦ в смт.Солотвино та с.Великий Бичків, окремі румуни відвідували храми адвентистів сьомого дня та свангельських християн баптистів.²¹

Етноконфесійна структура вдало прослідковується аналізуючи кількісний склад храмів та вірників окремого села. До прикладу, в с.Біла Церква Рахівського району всі жителі – румуни, за винятком до 30 чол. українців та росіян, 1 вірмена та 1 угорця. В селі були 2 храми царств Свідків Єгови, 1 греко-католицька церква, тільки 12 чол. належали до Новоапостольської церкви.²² Серед жителів с.Діброва Тячівського району (98% румун) поширені православ'я (2 церкви), греко-католицизм, єговізм (більше 2 тисяч вірників), окремі жителі були адвентистами сьомого дня та свангельськими християнами баптистами.²³ В смт.Солотвино на Тячівщині серед 8 965 чол. 60% - румуни. Більшість румун містечка є Свідками Єгови (діють 2 зали царств) та православними, окремі – греко-католиками. Незначною мірою поширені адвентизм, баптизм, новоапостольська доктрина.²⁴

В рамках роботи спільної румунсько-української етнографічної експедиції в смт. Солотвино Тячівського району (квітень 2002 р.) вдалось зафіксувати цікавий факт тягlosti етномовних процесів в незалежній Україні. Школярі-румун

розмовляли добротною українською мовою, а їхні батьки зазвичай традиційно спілкувались з українцями краю російською мовою.²⁵

Отже, в середовищі румунської національної меншини краю протягом досліджуваного періоду проходили важливі етнокультурні процеси. Це засвідчує вищеведений аналіз захисту культурно-освітніх запитів румун Закарпаття. З одного боку, це сприяє збереженню етнонаціональної ідентичності представників румунського етносу. З іншого, дозволяє оптимізувати державотворчі інтеграційні процеси на теренах краю. Вивчення моделі етнонаціонального буття румун Закарпаття в умовах поліетнічної та поліконфесійної структури прикордоння (явища бі- та трилінгви, переймання окремих рис етнічної культури закарпатських українців та угорців, міжетнічні шлюби, професійні традиції, етнорелігійна специфіка представників православної конфесії, маятникова міграція, соціальне та етнічне самопочуття на сучасному етапі тощо) – предмет подальших скрупульозних студій для використання результатів у конкретній практичній діяльності.

²¹ Про кількість та склад населення Закарпатської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року (Закарпатське обласне управління статистики) // Новини Закарпаття. – 2003. – 11 січня. – С. 6.

²² Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). – Ф. 1. Закарпатський обком Компартии Украины. г.Ужгород. – Оп. 33. Дела отделов. – Спр. 12. Материали к протоколу V пленума Закарпатского обкома Компартии Украины. 05.12 – 05.12. 1989 г. На 52 листах. – Арк. 46.

²³ Марина В. Етнокультурний ренесанс румунів Закарпаття // Матеріали науково-практичної конференції "Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті". – Ужгород: Патент, 1997. – С. 112-113; Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. Рівення від 24.04.90 №16 "Про реєстрацію Статуту соціально-культурного товариства румун Закарпаття імені Г.Кошбука", арк. 173-183.

²⁴ Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. –

- Спр. Том II. Листування з Радою Міністрів УРСР по питаннях розвитку народного господарства та соціального розвитку. 5 березня 1990 – 24 квітня 1990 р. На 109 аркушах. – Арк. 12.
- ³ Там само. – Спр. Том IX. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 26 квітня 1999 – 30 квітня 1999 р. На 175 аркушах. – Арк. 99.
- ⁴ Там само. – Спр. Том II (останній). Листування з Верховною Радою, Адміністрацією Президента України. 03 вересня 1992 – 11 січня 1993 р. На 150 аркушах. – Арк. 12, 14.
- ⁵ Там само. – Спр. Том V. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 02 вересня 1997 – 15 жовтня 1997 р. На 116 аркушах. – Арк. 27.
- ⁶ Мітрянєва С.І. Національно-культурні товариства Закарпатської області = National cultural associations of Transcarpathian region / Національний інститут стратегічних досліджень. Закарпатський філіал. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2001. – С. 65.
- ⁷ Поточний архів управління освіти і науки Закарпатської облдержадміністрації. Дані про румуномовну освіту Закарпатської області (2001 р.); Поточний архів відділу у справах національностей та міграції Закарпатської облдержадміністрації. Дані про румунську національну меншину Закарпаття.
- ⁸ Beregszászi Anikó, Csernicskő István, Orosz Hdkó, Nyelv, oktatás, politika. – Beregszász: Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola, 2001. – О. 35.
- ⁹ Габорець В.С. Культурні запити поліетнічного населення області та шляхи їх задоволення // Матеріали науково-практичної конференції “Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми”. – Ужгород: Патент, 1994. – С. 37, 40.
- ¹⁰ Мітрянєва С.І. Назв. праця. – С. 72-73.
- ¹¹ Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. XI сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXI скликання. Друге засідання від 23 грудня 1992 р. На 302 аркушах. – Арк. 270-272.
- ¹² Лазорин І. “Думаю, наша газета прийшла надовго...” // Погляд. – 2001. – 25 грудня. – С. 6.
- ¹³ Основні дані про задоволення освітніх та культурних потреб національних меншин у Закарпатській області // Матеріали науково-практичної конференції “Міжетнічні відносини в Закарпатті: історія, сучасні проблеми”. – Ужгород: Патент, 1994. – С. 67.

¹⁴ Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Том V. Листування з міністерствами і відомствами України про розвиток відповідних галузей. 02 вересня 1997 – 15 жовтня 1997 р. На 116 аркушах. – Арк. 110.

¹⁵ Мітрянєва С.І. Назв. праця. – С. 70.

¹⁶ Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Том II. Листування з Кабінетом Міністрів України з питань економічного і соціального розвитку області. 22 січня 1999 – 03 лютого 1999 р. На 152 аркушах. – Арк. 143.

¹⁷ Мітрянєва С.І. Назв. праця. – С. 72.

¹⁸ Botoș I. Festivalul etno-folcloric la Slatina // Arșa. – 2002. – 1 iunie. – P. 2; Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. – Ф. 1. Закарпатська обласна державна адміністрація. – Оп. 1. Діловодство. – Спр. Розпорядження від 11.02.93 № 80 “Про проведення обласного свята румунського народного мистецтва “Мерцішор-93”. – Арк. 212; Там само. – Спр. Розпорядження від 14.02.94 № 47 “Про проведення обласного свята румунського народного мистецтва “Мерцішор”. – Арк. 287; Там само. – Спр. Розпорядження від 06.02.96 № 66 “Про проведення обласного свята румунського народного мистецтва “Мерцішор-96”. – Арк. 319; Там само. – Спр. Розпорядження від 17.03.97 № 88 “Про проведення обласного свята румунського народного мистецтва “Мерцішор-97”. – Арк. 228; Там само. – Спр. Розпорядження від 27.02.98 № 66 “Про проведення обласного свята “Мерцішор-98”. – Арк. 117; Там само. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 14. Діловодство. – Спр. Розпорядження від 14.02.95 № 76 “Про проведення обласного свята румунського народного мистецтва “Мерцішор-95”. – Арк. 324.

¹⁹ Поточний архів відділу у справах національностей та міграції ОДА. Дані про румунську національну меншину Закарпаття.

²⁰ Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Листування з обласними організаціями з питань культури, діяльності культурних закладів, поліграфії, радіомовлення і телебачення. 23 серпня 1994 – 31 жовтня 1994 р. На 33 аркушах. – Арк. 8-20.

²¹ Поточний архів Закарпатського обласного управління юстиції. Справи зареєстрованих громадських організацій. Статут соціально-культурного товариства румун Закарпаття імені Іоана Міхалі де Анша. 13.08.99. № 217.

²⁴ Волошин О. Не час збирати каміння... // Соціал-демократ. – 2001. – 14 липня. – С. 14.

²⁵ Foto – archiva Ion M. Botoș. Arșa de Jos. 20. XI. 2001. Статут Закарпатської обласної спілки “Дачія” затверджений Загальними зборами засновників. Протокол № 1 від 15 листопада 2000 р. Голова зборів Н.В. Філін; Там само. – Довідка про взяття на облік платника податків 05.07.2001. № 14767; Там само. – Свідоцтво про реєстрацію об’єднання громадян. 06 квітня 2001 р. № 299; Там само. – Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія 3 т. № 224.

²⁶ Там само. – Заява. Сесії Дібрівської сільської Ради від Правління ЗОС “Дачія”. 4.09.2001. № 7; Там само. – Заявлення Сесії Дібрівського сільського Совету от Правління ЗОС “Дачія”. с. Діброва, ул. Борканиюка, 17; Там само. – Рішення від 18.12.01 23 сесії III скликання Дібрівської сільської Ради “Про розгляд заяви про перейменування об’єктів на території села”; Там само. – Рішення від 18.12.01 сесії III скликання Дібрівської сільської Ради Тячівського району “Про виділення, додатково, земельної ділянки під будівництво монастиру в урочищі Думбрава села Діброва”.

²⁷ Там само. – Лист до голови Закарпатської ОДА Г.Москаля від 14.03.2002 р. № 7.

²⁸ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). – Ф. 1. Закарпатский обком Компартии Украины. г.Ужгород. – Оп. 33. Дела отделов. – Спр. 12. Материали к протоколу V пленума Закарпатского обкома Компартии Украины. 05.12 – 05.12. 1989 г. На 52 листах. – Арк. 52; Відомчий архів Закарпатської облдержадміністрації. – Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів. – Оп. 23. Канцелярія. – Спр. Том VI. Довідки і звіти про роботу обласних організацій. 01 серпня 1997 – 18 вересня 1997 р. На 158 аркушах. – Арк. 89-90.

²⁹ Польовий етнографічний матеріал автора. 2002 р. с. Біла Церква Рахівського Закарпатської області. Зошит № 1. На 26 аркушах. – Арк. 8-9.

³⁰ Польовий етнографічний матеріал автора. 2002 р. с. Діброва Тячівського району Закарпатської області. Зошит № 1. На 17 аркушах. – Арк. 11.

³¹ Польовий етнографічний матеріал автора. 2002 р. смт. Солотвино Тячівського району Закарпатської області. Зошит № 1. На 34 аркушах. – Арк. 5-6.

³² Зан М. Українська національна ідея: не бути чи бути? // Погляд. – 2002. – 27 червня. – С. 5.